

Jan Piet Filedt Kok

Bij een aanwinst. De tweede staat van Rembrandts ets *De aanbidding der herders: een nachtstuk*

Het Rijksprentenkabinet bezit één van de grootste en meest gevarieerde verzamelingen Rembrandt-etsen ter wereld. Bijna zestienhonderd verschillende afdrucken vertegenwoordigen niet alleen Rembrandts ruim tweehonderdtachtig etsen in vrijwel alle bekende staten maar tonen ook vele verschillende drukvarianten. Rembrandts werkwijze als etser – zijn bewerking van de plaat in verschillende stadia, zijn experimenten bij het afdrucken met plaattoon en zijn gebruik van verschillende soorten papier – kan met behulp van zo'n collectie bijzonder goed bestudeerd en getoond worden. Zoals dit artikel hoopt duidelijk te maken, is juist in het kader van een dergelijke verzameling de verwerving van een ontbrekende staat van een ets uitermate zinvol, ondanks het feit dat er al elf afdrucken van zes van de acht bekende staten in het Rijksprentenkabinet waren.

In de jaren vijftig van de zeventiende eeuw vervaardigde Rembrandt twee etsen met het onderwerp *De aanbidding der herders*. De eenvoudigste versie die de ondertitel kreeg *met de lamp* (B. 45; afb. 1), behoort tot een serie prenten (met hetzelfde formaat) over de jeugd van Christus, die Rembrandt omstreeks 1654 vervaardigde en waar hij een vrij simpele open etstechniek gebruikt (B. 47, 55, 60, 63 en 64). Terwijl de gebeurtenis zich bij nacht afspeelt, plaatst een olielampje de voorstelling in een stralend licht. De aanzienlijk grotere versie uit ca. 1652 heeft later

de ondertitel *een nachtstuk* (B. 46; afb. 2) gekregen. Twee lichtbronnen geven in een diepe duisternis nauwelijks meer prijs dan de gezichten van de aanwezigen. In beide prenten vinden we elementen terug van het schilderij met hetzelfde thema uit 1646 in Londen (afb. 3). Ons *Nachtstuk* toont de naar voren gebogen en met elkaar pratende toeschouwers met het kindje en de man met de lanstaarn uit het schilderij; de met het hoofd tegen het kussen gevleide en onder haar kleed gekropen Maria, de lezende Jozef en de twee daarop geconcentreerde lichtbronnen geven aan de voorstelling echter een veel intiemer karakter.

In tegenstelling tot de *Aanbidding van de herders: met de lamp* die in één keer tot stand is gekomen (de kleine aanvullingen in de tweede staat zijn waarschijnlijk na Rembrandts dood aangebracht), heeft het *Nachtstuk* in verschillende stadia zijn definitieve vorm gekregen. Aan de hand van enkele zeldzame proefdrukken valt op te maken dat liefst vier verschillende staten aan een eerste oplage in de vijfde staat vooraf zijn gegaan. Daarna onderging de plaat opnieuw een verdere bewerking in de zesde staat, waarvan een aantal afdrucken bekend is, en vervolgens kleine veranderingen in de zeldzame zevende staat, waarna de plaat in de achtste staat zijn uitendelijke vorm kreeg, waarvan eveneens een aanzienlijk aantal exemplaren, tot ver na Rembrandts dood, gedrukt werden. Naast de veranderingen in de etsplaat

Afb. 1. Rembrandt, *De aanbedding van de herders: met de lamp*, ca. 1654. Ets (B. 45), staat 1 (2), 105 × 129 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam.

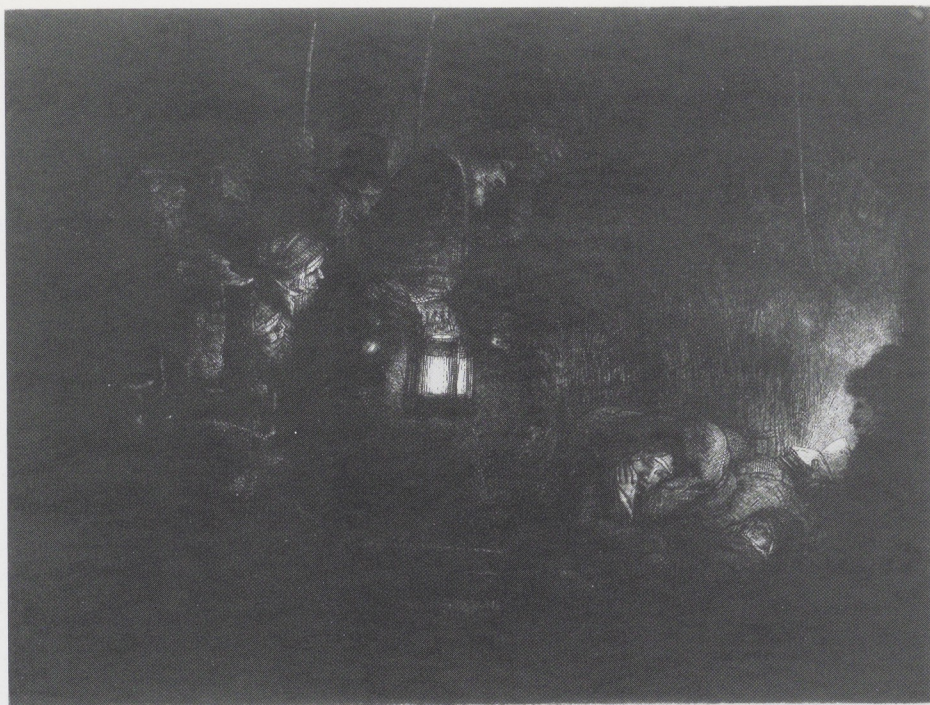
die in de verschillende staten zijn aangebracht, zijn er in de individuele afdrucken verschillen te zien door het veelvuldig gebruik van plaattoon en doordat voor het afdrucken behalve wit papier ook het geelgetint Japans papier is gebruikt. In dat opzicht bestaan er weinig prenten waaraan men het experimentele karakter van het late etswerk van Rembrandt beter kan laten zien.

In de Amerikaanse tentoonstelling *Rembrandt: Experimental Etcher* uit 1969/'70 werden dan ook zes verschillende afdrucken van de prent, van de vijfde tot en met de achtste staat getoond.¹ Aangezien de tentoonstelling uitsluitend uit Amerikaanse collecties was samengesteld, ontbraken afdrucken van de vroegere staten. Alleen het Amsterdamse prentenkabinet kan de vroege ontstaansgeschiedenis van de prent thans compleet laten zien, dankzij de recente aanwinst van een exemplaar van de tweede staat, waarvan tot dusverre alleen afdrucken in Berlijn en Londen bekend waren. Om de lezer van dit artikel niet te overladen met technische details worden gegevens over de verschillende sta-

ten en afdrucken in de bijschriften en noten vermeld en concentreer ik mij hier op de belangrijkste veranderingen die de prent ondergaan heeft en op de betekenis van de nieuwe aanwinst vanuit die optiek.

In de eerste staat (afb. 4), een combinatie van ets, buriijn en drogenaald, is een belangrijk deel van de plaat bedekt met een fijn netwerk van geëtste kruisarceringen waarin de gezichten van de toeschouwers en de aanwezige koeien oplichten, terwijl een sterk licht de Heilige familie, de balen stro achter hen en het tentdoek beschijnt.² In de tweede staat (afb. 5) is deze lichte partij tot een minimum teruggebracht door ook dit deel met een fijne kruisarcering te bedekken, waarbij in de donkere partijen de buriijn is gebruikt en de vormen in dit gedeelte met de drogenaald zijn versterkt. Jozef, van wie het gezicht en de muts opnieuw getekend zijn, is een donker silhouet geworden. In plaats van bij het lantaarnlicht, zoals in de eerste staat, lijkt hij nu bij kaarslicht te lezen.³ In de derde (afb. 6)⁴ en vierde staat (afb. 7)⁵ zijn er verdere veranderingen in het profiel en de

Afb. 2. Rembrandt, *De aanbedding van de herders: een nachtstuk*, ca. 1652. Ets (B. 46), staat v (8), 148 × 198 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 3 (onder). Rembrandt, *De aanbedding van de herders*, 1646 (Br. 575). Doek, 65,5 × 55 cm. The National Gallery, Londen.

muts van Jozef aangebracht, is een smalle horizontale band in het kapje van Maria getekend en zijn de contouren van het kussen en het riet achter de Heilige familie met drogenaald versterkt. Daarnaast is in de afdrukken veelvuldig, met name in beide bekende afdrukken van de derde staat, met plaattoon gewerkt, waardoor de lichte accenten nog verder gereduceerd zijn. In dit opzicht is de thans verworven afdruk van de tweede staat uitzonderlijk fraai, in tegenstelling tot de dusverre bekende exemplaren in Londen en Berlijn van de tweede staat, die beide minder goed van druk zijn. Sterker dan de afdrukken met plaattoon van de derde staat toont de nieuwe aanwinst de prent in alle denkbare nuances van licht tot diepzwart. De bekende afdrukken van de vierde staat (afb. 7) en van de eigenlijke uitgave in de vijfde staat, waarin slechts kleine veranderingen zijn aangebracht (afb. 8), laten de prent in een rijke verscheidenheid van drukken, in een aantal gevallen op Japans papier en soms met plaattoon zien.⁶ Na een behoorlijk aantal afdrukken verdwijnen door slij-

Afb. 4. De eerste staat van *De aanbedding van de herders*. (B 46) I (8) (zie afb. 2). De achtergrond links van Jozef is slechts heel licht beschadwd. Het kussen, het gezicht van het kind en de mouw van Maria zijn bijna wit. In de rechterhoek is plaattoon gebruikt.

Afb. 5 (onder). De tweede staat van *De aanbedding van de herders*, B 46 II (8). De achtergrond is door schaduwen donker gemaakt. Ook het kussen, het kind, de gezichten van Maria en Jozef (en dienst hoed) zijn met fijne arceringen beschadwd.

Afb. 6. De derde staat van *De aanbedding van de herders*, (B. 46) III (8). Op de hoofddoek van Maria is de smalle horizontale band aangebracht. Nieuwe arceringen zijn daarboven en in het kussen aangebracht. De hoed van Jozef is in een bontmuts veranderd.

Afb. 7 (onder). De vierde staat van *De aanbedding van de herders*, (B. 46) IV (8). Het riet achter Maria en het kind is opnieuw getekend in drogenaald. De contouren van Jozefs muts zijn beter gedefinieerd en de muts heeft oorkleppen gekregen.

Afb. 8. De vijfde staat van *De aanbedding van de herders*, (B. 46) v (8). Deze staat toont slechts kleine veranderingen ten opzichte van de vorige: Maria's neusvleugel is door een schaduw beter gedefinieerd en haar mouw is door een dubbele contourlijn van de hand gescheiden.

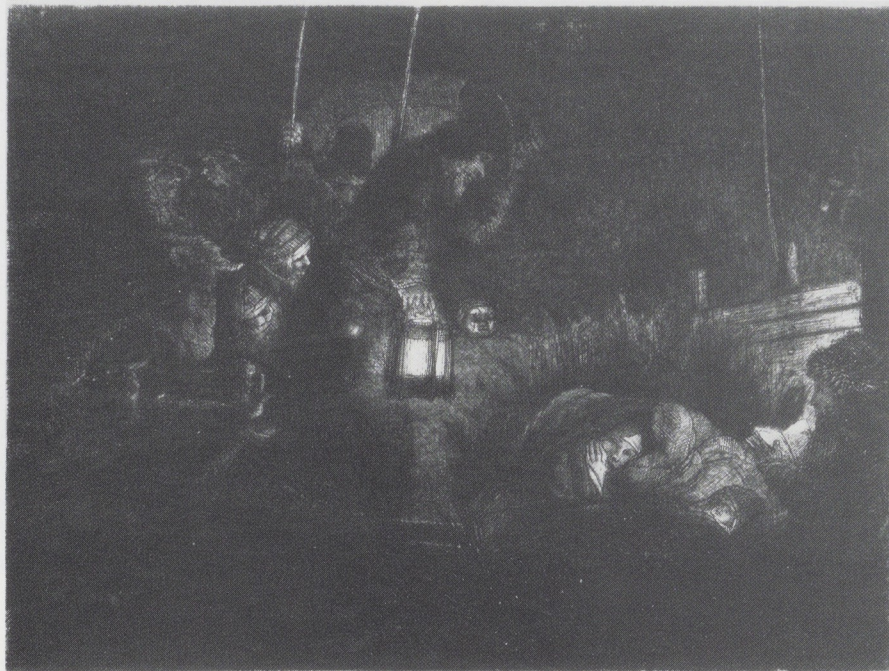

Afb. 9 (onder). De zesde staat van *De aanbedding van de herders*, (B. 46) vi (8). Achter de heilige familie is de schutting aangebracht. Met de drogenaald is direct achter Maria een donkere partij riet(?) getekend. Het linker-oog van Maria is vergroot. Gebogen lijnen zijn in het

kussen boven het kind aangebracht; in deze afdruk op Japans papier is de sterke braam in deze partij verwijderd.

Afb. 10. De achtste staat van de aanbedding van de herder. (B 46) VIII (8). De schutting is door polijsten lichter gemaakt en de nagelgaten daarin zijn duidelijker getekend. Jozefs (bont)muts is opnieuw getekend.

tage van de braam van de drogenaald de rijke diepzwarte partijen en zien de afdrukken er grijs uit. In daarop volgende bewerkingen – in de zesde (afb. 9)⁷ – zijn de schaduwpartijen met drogenaald krachtig versterkt en is achter de Heilige familie een houten schutting aangebracht die zich als een lichte wand achter de figuren aftekent. In de laatst bekende achtste staat (afb. 10) is het plankier en het kussen lichter gemaakt door het wegslijpen met de burijn van de drogenaald partijen en is de muts van Jozef opnieuw getekend. In deze staat, waarin de genuanceerde tonale rijkdom, die de vroegere staten kenmerken, ook bij latere drukken uit Rembrandts tijd al begint te verdwijnen, is de prent tot in de negentiende eeuw in steeds grijzer wordende drukken herdrukt.⁹

Later dan in zijn schilderijen de *Aanbedding* uit 1646 (afb. 3) en de *Rust op de vlucht naar Egypte* in Dublin uit 1647 introduceert Rembrandt het motief van het nachtelijke duister in zijn etswerk. Zijn veranderingen in de

opeenvolgende staten, variaties in het gebruikte papier en de toepassing van plaattoon bij de hier besproken afdrukken tonen aan hoe gefascineerd de kunstenaar was door de werking van het licht in de duisternis. *De Vlucht naar Egypte* (B. 53) uit 1651 toont in de opeenvolgende zes staten, hoe stap voor stap de duisternis de figuren van Maria en de ezel vrijwel geheel verzwelgt en hoe tenslotte de lantaarn alleen Jozef en de contouren van de ezel en Maria vaag belicht (afb. 11–12). Al in de eerste staat poogde Rembrandt met behulp van plaattoon op verschillende manieren het licht te laten schijnen op de hoofdfiguren. Dergelijke experimenten vinden we ook in de verschillende afdrukken van de *Presentatie in de tempel* (B. 50) en de *Graflegging* (B. 86), die beide omstreeks 1654 te dateren zijn. In onze *Aanbedding* is door het gebruik van twee lichtbronnen de situatie gecompliceerder: in de latere staten keert door de introductie van het lichte plankier achter de Heilige familie het licht in de prent terug en wint het blad

Afb. 11. Rembrandt, *De Vlucht naar Egypte bij nacht*, 1651. Ets (B. 53), staat 1 (2), 127 × 111 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam.

Afb. 12. Rembrandt, *De Vlucht naar Egypte bij nacht*, 1651. Ets (B. 53), staat v (6), 127 × 111 mm. Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam.

aan ruimtewerking, onder meer doordat ook de lichte boog links in de achtergrond duidelijk zichtbaar wordt door slijtage van de fijne kruisarcering in de achtergrond. Rembrandts leerling Samuel van Hoogstraten schrijft in zijn *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderconst* uit 1678 over de wenselijkheid om een lichtbron binnen een voorstelling verdekt op te stellen, zodat alle details in de omgeving goed tot hun recht komen. Hoogstraten laat deze goede raad voorafgaan door de zin: *Rembrandt heeft de maet van een kaerslicht in eenige bruine printjes nae zijn vermoogen uitgebeeldt, maer als men die lichjes toedekt, zo blijft de rest van 't werk donker: daer wy gewoon zijn, als men ons iets by de kaers laet zien, onze hand voor 't licht te houden, op dat het onze oogen niet en belette alles op 't klaerst en kenlijkst te onderscheyden.*¹⁰ De verschillende stadia die deze *bruine print* doorlopen heeft, een goede illustratie van dit probleem.

Van de elf afdrucken van het *Nachtstuk* die in het Rijksprentenkabinet bewaard worden zijn er zeven afkomstig uit de schenking De Bruijn-Van der Leeuw uit 1961. Lang voor-

dat Christopher White en Karel G. Boon aandacht besteedden aan het experimentele karakter van Rembrandts etsen, de variaties in de wijze van afdrucken en in het gebruik van verschillende papiersoorten, heeft I. de Bruijn bij de vorming van zijn verzameling, die tussen beide wereldoorlogen bijeen werd gebracht, steeds uitgekeken naar verschillende afdrucken en drukvarianten van vooral Rembrandts late prenten.¹¹ Van de *Graflegging van Christus* (B. 86) uit ca. 1654 bezat De Bruijn negen exemplaren, van de *Vrouw bij de Kachel* (B. 196) uit 1658 zes, waaronder vier in het Rijksprentenkabinet ontbrekende staten. De talrijke zeldzame staten en uitzonderlijke drukken uit de collectie De Bruijn vormden daardoor een enorme verrijking van het toch al rijke bestand van het Rijksprentenkabinet, dat voor een belangrijk deel afkomstig is uit de achttiende-eeuwse verzameling van Baron van Leyden, waarvan de herkomst via Willem Six en Jacob Houbraken ten dele tot Rembrandts tijd valt te traceren.¹² Beide collecties sluiten in hun belangstelling voor uitzonderlijke drukken en drukvarianten aan bij een

achttiende-eeuwse verzameltraditie. Bij de prenten uit de verzameling De Bruijn blijkt dat bij veel exemplaren uit de collectiemerken van vele befaamde Rembrandt-etsen verzamelaars als Barnard, Rudge en Aylesford. Van Leydens collectie die meer dan 900 Rembrandt-etsen omvat moet hebben, werd reeds in de achttiende eeuw als onovertroffen in omvang en kwaliteit beschouwd.¹³ Behalve uit Houbrakens verzameling moet Van Leyden gekocht hebben uit verschillende andere Hollandse collecties, waarvan die van Amadée de Burgy uit Den Haag wel de grootste reputatie had. De veilingcatalogus van de verzameling Rembrandt-etsen van De Burgy is door de korte beschrijvingen van elk van de 655 bladen een uitzonderlijk document van het achttiende-eeuwse kennerschap op dit gebied.¹⁴ De Burgy bezat, evenals Van Leyden, vier afdrukken van onze prent¹⁵: tot de drukken die *men elders niet aangetroffen heeft* behoort *De Herders in het Stalletje te Bethlehem, met het Lantaarntje*, waarschijnlijk de derde staat die in de collectie Van Leyden terecht moet zijn gekomen; de vijfde staat werd beschreven als *Dezelfde, met verandering*, de zesde staat als *De zelfde, met Verandering van de houte Schutting. Op Oostindisch papier*, en de achtste staat als *De zelfde, met meerder Licht. Mede op Oostindisch papier*.¹⁶ Een dergelijke belangstelling voor bijzondere exemplaren en drukken op *Oost Indisch papier*, die lijkt te ontbreken in latere œuvrecatalogi, waarin Rembrandts etsen in hun verschillende staten als postzegels zijn beschreven, maar is terug te vinden in de verzamelactiviteit van De Bruijn die zijn collectie in nauw overleg met Rijksprentenkabinet bijeenbracht in een periode dat het aanbod van uitzonderlijke drukken nog ruim was.

Met de schenking De Bruijn-Van der Leeuw in 1961 van ruim 500 Rembrandt-etsen, gevoegd bij de duizend die al aanwezig waren, is het Rijksprentenkabinet naast het British Museum de eigenaar van de belangrijkste en omvangrijkste verzameling Rembrandt-etsen geworden in de wereld. In afgelopen decennia is deze verzameling vrijwel uitsluitend door schenkingen met latere drukken van een documentair belang uitge-

breid.¹⁷ De enige uitzondering daarop vormt de verwerving in 1975 van de schitterende afdruk op Japans papier van de derde staat van *Christus door Pilatus aan het volk getoond* (B. 76) uit 1655 – aan afdruk die de prent toont in een, tot dat ogenblik niet aanwezige, vroege staat van de prent vóór de afsnijding van de bovenzijde van de plaat.¹⁸ De verwerving van de afdruk van de tweede staat, die een zo wezenlijk moment in het ontstaan van de ets *Aanbidding der herders: een nachtstuk* uit ca. 1652 vertegenwoordigd, bewijst hoe zinvol het is om de wereldvermaarde verzameling Rembrandt-etsen met zeldzame ontbrekende staten of uitzonderlijke drukvarianten aan te vullen. We mogen hopen dat dergelijke aankopen van kwalitatief belangrijke Rembrandt-etsen in de verzameling van De Burgy, Van Leyden en De Bruijn ook in de toekomst mogelijk zullen blijven.

Noten

¹ Cat. tent. *Rembrandt: experimental etcher*, Boston (Museum of Fine Arts) en New York (Pierpont Morgan Library) 1969–70, no. IX, pp. 62–69. Voor de indeling in staten wordt uitgegaan van de meest recente beredeneerde catalogus van Rembrandts etsen, F. W. H. Hollstein, *Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts*, vols. 18–19, compiled by Christopher White and Karel G. Boon, Amsterdam 1969 (ook uitgegeven als Christopher White and Karel G. Boon, *Rembrandt's etchings: an illustrated critical catalogue*), pp. 23–24: B. 46. De veranderingen in de loop der staten komen ook uitvoerig aan de orde in Christopher White, *Rembrandt as etcher – A study of the artist at work*, 2 delen, Londen 1969, I, pp. 74–75, II, pl. 82–85.

² Er zijn slechts twee exemplaren bewaard van de 1ste staat: in Londen (British Museum) en in Amsterdam (afb. 4, inv. RP-P-1962–22, uit de verz. De Bruijn, doublet British Museum (L. 305), Londen, verworven bij Colnaghi in mei 1932) op wit papier, in de linker bovenhoek is door plaattoon schaduw aangebracht; in de Londense afdruk (zie afb. White 82) is deze licht gearceerde partij vrij open gelaten.

³ Naast twee minder goed bewaarde exemplaren in Berlijn en Londen is dit derde exemplaar van de 1de staat (afb. 5; inv. RP-P-1992–14) verworven door kunsthandel Artemis voor de Rijksmuseum-Stichting, die de aankoop voor

zijn rekening nam, op de veiling Christie's, Londen, 10/9/1991, nr. 44 uit een Duitse collectie die tussen 1860 en 1900 is gevormd.

⁴ Naast de afdruk op Japans papier in Parijs, is het enige andere bekende exemplaar van de 11de staat in Amsterdam (afb. 6; inv. RP-P-OB-90; verz. Van Leyden (L. 240; zie noot 16; waarschijnlijk uit coll. De Burgy, zie noot 14): op wit papier (watermerk: fragment van een wapenschild: 4 en WR), de achtergrond, de koeien en een deel van de toeschouwers zijn met plaattoon bedekt. Het Parijse exemplaar (afb. Rovinski 157) toont een veel zwaarder plaattoon, waardoor alleen de gezichten van twee toeschouwers en de lantaarn met die van de Heilige familie oplichten uit de duisternis.

⁵ Het Amsterdamse exemplaar van de 14de staat (afb. 7; inv. RP-P-1962-23; verz. De Bruijn, verworven in mei 1932 op veiling C. G. Boerner, Leipzig; coll. F. Kalle (L. 1021) en C. Schlosser (L. 636)) is een heldere druk zonder toon op Japans papier. Andere exemplaren zijn, volgens Hollstein, in Cambridge, Leningrad, Londen (op Japans papier) en Wenen. Een recent bij kunsthandel Prouté, Parijs (catalogue 1989, nr. 140), opgedoken exemplaar van de 14de staat maakt thans deel uit van de verzameling Josofowitz.

⁶ In Amsterdam zijn die afdrukken van deze vde staat: (1) afb. 2; inv. RP-P-1961-1006; verz. De Bruijn uit coll. J. Barnard (L. 1419), verworven op veiling coll. J. E. Rudge, december 1924), op wit papier, (2) afb. 8; inv. RP-P-1961-1007; verz. De Bruijn, verworven op veiling Hollstein & Puppel december 1929), op dun wit (Chinees?) papier, (3) in bruikleen aan het Rembrandthuis sinds 1911 uit de coll. Van Leyden (L. 240) (zie afbeelding in cat. *Het Rembrandthuis – de prenten, tekeningen en schilderijen*, Zwolle/Amsterdam 1991, p. 49). Van deze staat, die de eerste editie van de prent moet hebben gevormd, bestaan talrijke afdrukken, deels op Japans papier, deels op dun wit (Chinees?) papier en soms met plaattoon (tweede exemplaar Parijs).

⁷ Voor dit artikel is de statenindeling van Hollstein (zie noot 1) gevolgd. Er is tussen de vde en 14de staat evenwel sprake van een tussentstaat, waarin de gebogen arceringen met de droge naald in het kussen boven het Christus ontbreken, maar de houten schutting wel is aangebracht: National Gallery, Washington, Rosenwald collection, zie *Rembrandt: experimental etcher*, op.cit. (noot 1), pp. 65–66. Zoals Hollstein opmerkt, is de sterke braam op enkele

afdrukken, onze afb. 9 en in het Parijse exemplaar (afb. Rovinski 160), weggekrast van de afdruk. In het Washingtonse exemplaar lijkt dit echter niet het geval te zijn.

Hoewel Hollstein een beperkt aantal afdrukken noemt, deels op Japans papier, zijn in Amsterdam liefst drie verschillende afdrukken van de vde staat: (1) afb. 9, inv. RP-P-OB-91, op Japans papier, uit de verz. Van Leyden (L. 240), zie noot 16, (2) inv. RP-P-1962-24, op Japans papier, verz. De Bruijn (coll. F. Rechberger (L. 2133), F. F. Hansen (L. 2513), coll. Blanchert Randell (L. 407), van Colnaghi, Londen, juli 1935), (3) inv. RP-P-1961-1008, verz. De Bruijn (gekocht van G. Haviland, april 1933).

⁸ In deze staat zijn de planken en de nagelgaten daarin door het wegpolijsten van de arceringen lichter gemaakt en duidelijker getekend. De bewaarde afdrukken zijn in Cambridge en Parijs (2 exemplaren, afb. Rovinski 160, afdruk met toon).

⁹ Van deze staat zijn veel afdrukken bewaard, in enkele gevallen op Japans papier. Amsterdam bezit twee goede afdrukken: (1) inv. RP-P-OB-92 (verz. Van Leyden, zie noot 16) en (2) inv. RP-P-1961-1009 (verz. De Bruijn, coll. Dandy Seymour (L. 176), verworven in januari 1928 van R. Dunthorne & Son), beide op wit papier. Daarnaast is er in Amsterdam ook een latere grijze afdruk (inv. RP-P-OB-642; herkomst onbekend).

¹⁰ Samuel van Hoogstraten, *Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst: anders de zichtbaere werelt*, Rotterdam 1678, p. 268. Theo Laurentius, 'Een aanwinst voor het Rembrandthuis', *Kroniek van het Rembrandthuis* 1991/1, pp. 14–16.

¹¹ Zie *Catalogus van de verzameling etsen van Rembrandt in het bezit van I. de Bruijn en J. G. de Bruijn-Van der Leeuw*, 's-Gravenhage 1932, waarvan het Rijksprentenkabinet, uit de nalatenschap van A. van Schendel, het hand-exemplaar van de verzamelaar bezit, waarin latere toevoegingen aan de collectie zijn aangegevend: zie voor de hier besproken prent, pp. 62–63; afdrukken afkomstig uit deze verzameling worden in dit artikel opgesomd in de noten 2, 5, 6, 7 en 9 (resp. staat I, IV, V (2 ×), VI (2 ×), VIII). Zie over deze verzameling, K. G. Boon, 'De schenking De Bruijn-Van der Leeuw aan het Rijksmuseum: de etsen', *Bulletin van het Rijksmuseum* 9 (1961), pp. 90–96, speciaal p. 92.

¹² K. G. Boon, 'De herkomst van Rembrandts prenten in het Rijksmuseum', *Bulletin van het Rijksmuseum* 4 (1956), pp. 42–54. De manu-

scriptcatalogus van de verzameling van Baron van Leyden beschrijft, als onderdeel van portefeuille 37-38, ca. 900 afdrukken van Rembrandt-etsen. Op 2 juni 1882 zijn bij de doublettenveiling van het Rijksprentenkabinet, ten behoeve van de verwerving van de Historische Atlas van Frederik Muller, als nrs. 331-423 (het laatste lot bevatte 23 bladen), ruim honderd doubletten van Rembrandt-etsen verkocht. Zie de noten 4, 6, 7 en 9 voor de exemplaren van B 46 uit de collectie Van Leyden, de staten III, V, VI en VIII.

¹³ *Ibidem* spec. pp. 45-46.

¹⁴ *Catalogus van de weergalooze en eenigste volkooime verzameling der Printkunst van Rembrandt, met alle haar' veranderingen door zyn' eige Hand in 't Koper gebragt. Bestaande in 257 Portretten, 161 Historiën, 152 Figuren, en 85 Landschappen: t'samen 655 Printen, waaronder 165 stuks die men elders niet aangetroffen heeft. Gezamenlyk van d'Oudste- Schoonste- en Bestgesteldste Drukken. Vergaderd zedert den Jaare 1728 tot heden door den heer Amade' de Burgy. Welke in 't openbaar verkogt zal worden ten zynen Huize in 'sHage, Op Maandagh den 2 Juni 1755, door Pieter Gerard van Baalen, Kunst-Kaart en Boekverkoper.*

¹⁵ *Ibidem*, pp. 46-48, nrs. 365-68.

¹⁶ In de achttiende-eeuwse inventaris van de verzameling Van Leyden worden de vier afdrukken van dezelfde prent als onderdeel van port. 36 beschreven onder nr. 45:

- *De Aanbidding der Herders met Kribbe* (vml. viiide staat)

- *Dezelve meerder opgemaakt, op oostindisch papier* (vml. vide staat)

- *Dezelve zonder de kribbe, raar* (het laatste woord met potlood doorgestreept) (vml. vde staat)

- *Dezelve in versheyde opzigte donkerder* (vml. iuide staat).

De maker van de inventaris is duidelijk slechter in de materie thuis dan de samensteller van de De Burgy veilingcatalogus (noot 14).

¹⁷ Schenking van vier in rode inkt gedrukte afdrukken van B. 41, 42, 71 en 99 (inv.nrs. RP-P-1978-9 t/m 12) uit de nalatenschap van M. Daniels. Een vijftigtal grotendeels latere afdrukken van Rembrandt-etsen zijn nagelaten in 1987 door John Wyss (inv.nrs. RP-P-1987-158 t/m 208; zie *Jaarverslag van de Hoofddirecteur over het jaar 1987 - Rijksmuseum te Amsterdam* P. 34). In 1980 werd de tweede staat van B. 203, *Jupiter en Antiope* (RP-P-1983-333) verworven en in 1989 de derde staat in een achttiende-eeuwse

mezzotint bewerking van B. 65, *Christus en de schriftgeleerden* (RP-P-1989-212).

¹⁸ Zie 'Keuze uit de aanwinsten', *Bulletin van het Rijksmuseum* 23 (1975), pp. 178-79, afb. 1 en omslag.